

УДК 930(477.51):[378.147.091.32:929 Бережков]

О. М. Богдашина

**Лекторська практика в імперській провінції:
(з неопублікованих лекційних курсів,
щоденників та спогадів професора М. М. Бережкова)**

У статті О. М. Богдашиної "Лекторська практика в імперській провінції: (з неопублікованих лекційних курсів, щоденників та спогадів професора М. М. Бережкова)" містяться маловідомі факти педагогічної роботи науковця в Історико-філологічному інституті князя О. А. Безбородька (1882–1904 рр.), а пізніше у Ніжинському інституті народної освіти (1919–1926 рр.). Аналіз переважно архівних джерел дозволив з'ясувати зміст, форми, особливості викладацької роботи вченого.

Ключові слова: Ніжинський історико-філологічний інститут, програми та тексти лекцій.

В статье Е. Н. Богдашиной "Лекторская практика в имперской провинции: (из неопубликованных лекционных курсов, дневников и воспоминаний профессора М. М. Бережкова)" содержатся малоизвестные факты педагогической работы ученого в Историко-филологическом институте князя А. А. Безбородько (1882–1904 гг.), а позже в Нежинском институте народного образования (1919–1926 гг.). Анализ преимущественно архивных источников позволил выяснить содержание, формы, особенности преподавательской работы ученого.

Ключевые слова: Нежинский историко-филологический институт, программы и тексты лекций.

In the article of O. Bohdashyna "Lecturer practice is in an imperial province: (from unpublished lecture courses, diaries and memoirs of professor M. Berezkov)" there are not popular facts of pedagogical work of scientist in the Historico-philological institute of prince O. Bezborodko (1882–1904), and later in the Nezhin institute of people's education (1919–1926). The analysis of the mainly archived sources allowed to find out maintenance, forms, features of teaching work of scientist.

Key words: the Nezhin historico-philological institute, programs and texts of lectures.

У сучасних умовах реформування вищої освіти України збільшується важливість вивчення досвіду педагогічної роботи відомих викладачів минулого.

У статтях та кандидатських дисертаціях О. Г. Самойленка, А. М. Острянка, Л. М. Шипко вже використані частина текстів неопублікованих лекцій та еґо-джерел, пов'язаних з життям та творчістю М. М. Бережкова. Але не всі аспекти педагогічної діяльності ніжинського професора висвітлені достатньо повно.

Найбільша кількість ненадрукованих наукових праць, лекцій, щоденників та спогадів М. М. Бережкова зберігається в Інституті рукопису Національної бібліотеки ім. В. І. Вернадського у фонді № 23 "Бережков Михайло Миколайович (1850–1935) – історик". Вони суттєво доповнюють наявні друковані історіографічні джерела і дозволяють висвітлити маловідомі факти педагогічної роботи науковця в Історико-філологічному інституті князя О. А. Безбородька (1882–1904 рр.), а пізніше у Ніжинському інституті народної освіти (1919–1926 рр.).

Аналіз переважно архівних джерел з теми статті дозволить з'ясувати зміст, форми, особливості викладацької роботи М. М. Бережкова.

8 листопада 1882 р. Михайло Миколайович Бережков, нещодавно обраний на посаду професора російської історії Історико-філологічного інституту князя О. А. Безбородька, прочитав першу вступну лекцію з російської історії у Ніжині [1, с. 199]. З цього часу починається плідна педагогічна робота науковця у стінах інституту. Науковець читав курси з російської історії, російської історіографії та ряд спецкурсів з історії Московського царства початку XVII ст., Російської імперії від Петра I до Миколи I [2, с. 85]. У 1882–1904 рр. вчений також завідував кафедрою російської історії інституту [3, с. 175]. М. М. Бережков часто головував та виступав з промовами на різні теми на засіданнях Ніжинського історико-філологічного товариства [2, с. 85]. Наприкінці 1904 р. учений залишив викладацьку діяльність, вийшовши на пенсію за вислугою років, в тому числі через загострення хвороб очей, серця, легенів [4, спр. 2, арк. 16 зв.].

У 1919 р. М. М. Бережков повернувся до Інституту [4, спр. 2, арк. 10], де у 1919–1922 рр. читав курси російської історіографії, етнографії та спеціальний курс з історії міст Новгороді і Пскова.

Вчений підтримав скасування більшовицькою владою лекційно-семінарської системи викладання у вишах [4, спр. 23, арк. 37 зв.]. У спогадах, посилаючись на свій багаторічний викладацький досвід, вчений розкритикував загальноприйнятую у дореволюційний час систему навчання: "Давно пора нам залишити цю нудну та мало-ефективну методу німецьких університетів "читати" та записувати

лекції; давно пора розробити іншу, більш природну та корисну методу наукових занять професорів зі студентами" [4, спр. 2, арк. 10].

Протягом 1924–1926 рр. М. М. Бережков очолював історичну секцію Ніжинської науково-дослідної кафедри історії культури та мови.

В автобіографії 1923 року М. М. Бережков характеризував так свою викладацьку роботу: "Учив і вчився разом зі своїми слухачами, як потрібно краще, ґрунтовніше пізнавати вітчизняну історію; хотілося викладати її **по-науковому** [виділено нами], за першими джерелами і за кращими науковими працями російських істориків, в ясному виразному викладі та стосовно віку і розвитку учнів, до їх розумових, духовних запитів... Головною професорською справою я завжди вважав усне **наукове** [виділено нами] викладання" [Цит. за: 1, с. 199–200]. Власна рефлексія М. М. Бережковим своєї викладацької роботи засвідчує, що історик вважав дуже важливим науковість лекцій. Водночас вчений виступав за доступність для студентів викладених у його лекціях історичних знань. В. М. Сторожев також відмічав поєднання дидактичного та наукового завдань у лекторській практиці М. М. Бережкова: "Пошуки формули російської історії, короткої, точної і разом з тим змістовної, до того ж відповідної для молодих слухачів, які тільки-но завершили гімназію і семінарію" [5, с. 58].

Відсутність докторської дисертації та надрукованих лекцій М. М. Бережков пояснював тим, що "дозвілля і сили сповна йшли на усне викладання науки студентству" [1, с. 199–200]. Хоча у щоденнику за 1898 р. науковець згадує вечори, проведені з колегами та друзями у світських розмовах ("багато теревенили") та у грі в карти (Михайлу Миколайовичу рідко щастило виграти) [4, спр. 17, арк. 2]. Сам науковець у спогадах визнавав, що "не мав достатньої волі та впертості виконати свої задуми, бо сам же розчаровувався у своїх замислах та вчинках. Немає потрібної рівноваги і твердості у думках та справах" [4, спр. 2, арк. 4].

М. М. Бережков у щоденнику за 1902 р. виклав таку дискусійну оцінку відмови М. В. Гоголя викладати у Петербурзькому університеті: "Це було для нього щастя, що він не став професором... Професура приводить людину до педантизму, до вузькості поглядів. Книжкові заняття розвивають і фізичні вади, і навіть розумові" [4, спр. 21, арк. 7]. Така характеристика істориком викладацької роботи є несподіваною лише на перший погляд. За нашою версією М. М. Бережков у провінційному місті гостро відчував неповноту

публічного професорського життя порівняно з тим же Петербургом, де розпочався його науковий шлях.

Цікаво, що сам професор вимагав від студентів подібного педантизму (дотримання навчальної дисципліни та загально-прийнятих правил поведінки) [4, спр. 18, арк. 6].

Поза аудиторією М. М. Бережков більше спілкувався з тими студентами, які цікавилися науковою роботою. Окрім ґрунтовних консультацій, він надавав студентам книжки та часописи з власної бібліотеки [2, с. 85].

Крім того, Михайло Миколайович досить різко реагував на невихованість та політичний радикалізм частини студентства. Після однієї з виховних розмов зі студентами 2-го курсу він занотовував у щоденнику за 1899 р.: "Нестриманий ми народ, ось у чому наша біда. Це важливіше усіх проблем та недоліків навчання" [4, спр. 18, арк. 6]. За своїми політичними переконаннями історик у дореволюційні часи був щирим монархістом [4, спр. 452, арк. 1–2], який не брав активної участі у політичній діяльності. М. М. Бережков не підтримав політику Центральної Ради, спрямованої на розбудову української державності [4, спр. 43, арк. 9–9 зв.], називаючи "новим лихом" проголошення самостійної держави УНР [4, спр. 44, арк. 5]. Він до 1920-х рр. активно критикував ідеї соціалізму [4, спр. 53, арк. 2–3].

М. М. Бережков такий же педантизм та вимогливість демонстрував у своїй лекторській практиці. Про ґрунтовність підготовки професора свідчать підготовчі матеріали до лекцій; наявність декількох варіантів однієї і тієї ж лекції чи курсу. Самі студенти характеризували професора у першу чергу як ерудованого викладача [2, с. 85].

Лекторська практика М. М. Бережкова мала яскраво виражену історіографічну та джерелознавчу складову. Практично в усіх своїх лекціях професор більшою чи меншою мірою звертав увагу слухачів на джерела та історіографію питання. Такий підхід до викладу історичного матеріалу був не випадковим. М. М. Бережков був учнем відомого історіографа, професора Санкт-Петербурзького університету К. М. Бестужева-Рюміна.

Ідеї та педагогічні прийоми К. М. Бестужева-Рюміна особливо повно простежуються у складеній М. М. Бережковим програмі російської історіографії: вивчення літописів та інших найбільш відомих історіографічних першоджерел як пам'яток розвитку історичної думки; велика увага до методики наукового дослідження історичних джерел та дискусійних питань в історичній науці.

Сам Михайло Миколайович вважав історіографію важливим і корисним предметом викладання, який доповнює курс історії у вищій школі [4, спр. 243, арк. 62–62 зв.].

Окрім ознайомлення студентів з науковою літературою, М. М. Бережков великого значення надавав вивченню джерел, засвоєнню студентською молоддю методики роботи з історичними джерелами: писемними, речовими, усними [4, спр. 145, арк. 4–4 зв.].

М. М. Бережков вкладав приблизно однаковий зміст у терміни "джерела", "пам'ятки", "матеріали". Ніжинський науковець називав джерелами лише першоджерела: "Джерело – все те, що дає вперше історичні відомості. Звідси вираз: перші, первісні джерела або "джерела першої руки" [4, спр. 301, арк. 3].

М. М. Бережков приділяв багато уваги розробці методики роботи з джерелами. Першим етапом роботи з історичними джерелами дослідник називав їх пошук та визначення їх придатності для наукового дослідження. Вчений виділяв такі критерії цінності джерельної інформації: повнота, достовірність та рівень об'єктивності-суб'єктивності [4, спр. 145, арк. 5–6]. Для фахівця був виправданий скоріше суб'єктивізм автора, ніж його тенденційність: "Тенденційність гідна всілякого осуду як шкідлива та дурна справа, яка сповільнює успіх науки" [4, спр. 296, арк. 18].

М. М. Бережков виділяв три види критики: критика джерел, критика тексту, критика фактів або філософська критика [4, спр. 296, арк. 13 зв.]. Він одним із перших вказав, що необхідно критикувати не лише історичні, а й історіографічні джерела: "У частині історичного вступу критика є оцінкою джерел, а потім оцінка, розгляд і виправлення поглядів історичних, виказаних в джерелах або в наукових працях з історії" [4, спр. 296, арк. 12–13 зв.].

М. М. Бережков до завдань критики тексту відносив здобуття достовірних фактів та встановлення точності передачі тексту. Філософську критику вчений вважав вищим видом критики джерел. До її завдань він відносив розбір фактів, поглядів і висновків, перевірку за допомогою джерел різних історичних систем, встановлення достовірних висновків [4, спр. 146, арк. 3 зв.].

Лектор для загального розвитку історичної науки в цілому, для кращої підготовки істориків-студентів зокрема, вважав найбільш важливими для викладання та вивчення такі дисципліни: археологія, антропологія, історична географія, етнографія, філологія [4, спр. 145, арк. 8–21].

М. М. Бережков намагався розглядати історичну науку не лише в онтологічному, а й у методологічному ракурсі: "Історія є наукою. 1. в сенсі позитивного знання; 2. наука в сенсі критики і 3. практично важлива наука суспільної і народної самосвідомості, інакше кажучи – колективного переконання" [4, спр. 296, арк. 12]. У притаманній народницькій історіографії манері М. М. Бережков визнав подібним проблемне поле етнографічної та історичної наук: "Етнографія подібно до історії є наука народного самопізнання і народної (національної) самосвідомості" [4, спр. 372, арк. 2]. В іншій опублікованій праці учений подібним чином виклав визначення проблемного поля історичної науки: "Історія є та наука, яка через самопізнання приводить до розвитку та укріплення народної самосвідомості" [6, с. 1].

Віра в лише позитивний вплив природознавства та інших точних на розвиток суспільних, у тому числі й історичної, наук – характерна риса історіописання другої половини XIX – початку XX ст. Для написання історичних розвідок вважалися придатними навіть математичні знання. Характерна їх висока оцінка М. М. Бережковим [4, спр. 296, арк. 12 зв.]. В той же час учений, вважаючи методи "суттєвою ознакою зрілості науки", підкреслював їх різницю в точних, природничих та гуманітарних дисциплінах: у математиці – аналіз, у природознавстві – індукція, в історичних науках – статистичний й історико-порівняльний методи [4, спр. 296, арк. 10 зв.].

М. М. Бережков високо оцінював історико-порівняльний метод. Водночас учений наголошував, що історико-порівняльний метод потрібно використовувати лише разом з іншими, оскільки важливо не лише порівнювати та узагальнювати, а іноді важливо розрізнати явища [4, спр. 296, арк. 11 зв.]. Ніжинський історик закликав "користуватися з крайньою обережністю" порівняннями та аналогіями [4, спр. 296, арк. 11]. В той же час широке використання іншими дослідниками статистичного методу викликало певні застороги у М. М. Бережкова [4, спр. 298, арк. 14 зв.].

М. М. Бережков був переконаний, що історик повинен бути, з одного боку, філософом, а з іншого – "живописцем подій, уміти як-небудь малювати історичну перспективу, тобто зміну, рух подій. Без цих двох якостей немає історика, той ще не історик, хто пише статейки, читає, пізнає деталі" [Цит. за: 2, с. 85].

Збереглися нотатки М. М. Бережкова перед зустріччю зі студентами Ніжинського історико-філологічного інституту у вересні 1896 року. В них він статус історичної науки підносить до рівня

найбільш узагальнюючої науки – філософії. Науковець підкреслював, що історична "наука за суттю є світогляд, світосприйняття", "спосіб мислення" [4, спр. 303, арк. 1–1 зв.].

Головними ідеями сучасної йому історіософії М. М. Бережков визнавав такі: "Ідея про єдність роду людського [підкреслено автором – Б. О.] (тобто єдність його походження та єдність духовно-тілесної природи людини); ідея провіденційна (тобто релігійно-церковна ідея про [божий промисел] в історії людства); ідея... про прогрес роду людського...; ідея про зміну культурних типів та народів одних іншими; ідея про державу як необхідну форму життя будь-якого культурного народу" [4, спр. 303, арк. 3]. У наведеній цитаті яскраво відбився еkleктичний характер поглядів науковця – поєднання понять історичної еволюції та суспільного прогресу з ідеєю державності та божим промислом.

М. М. Бережков [4, спр. 296, арк. 5–6]) полемізував з гегелівським трактуванням суспільного прогресу як прогресу духу в усвідомленні свободи, формулюючи власне розуміння цього концепту. Головним критерієм суспільного прогресу М. М. Бережков визначав мораль [4, спр. 309, арк. 3]. Вчений вважав термін "прогрес" скоріше моральним, ніж логічним судженням [4, спр. 298, арк. 13 зв.]. Тому він був переконаний, що методика оцінки прогресу ще не розроблена [4, спр. 298, арк. 14 зв.].

М. М. Бережков підкреслював, що "прогрес не по прямій лінії здійснюється, а по кривій, дуже складній лінії – з вигинами, заворотами, відступами тощо" [4, спр. 309, арк. 9]. В іншому рукописі він писав, що істина поміж двома крайніми судженнями: оптимістичним (прогрес прямолінійний) та песимістичним (заперечення самої ідеї прогресу). На думку дослідника, "прогрес дійсно існує, але лише повільний, іноді з відступами та відхиленнями в бік, він йде по лінії кривій, а не по прямій" [4, спр. 296, арк. 5 зв. – 6]. Вчений виступив проти ототожнення термінів "прогрес" та "еволюція" [4, спр. 298, арк. 7]. Термін "еволюція" М. М. Бережков тлумачив як "розвиток" [4, спр. 296, арк. 6]. Дослідник виступив проти ототожнення законів природи та суспільства: "Історичні закони, – наголошував він, – суть, так би мовити, приблизні лише узагальнення, і далеко не подібні на точні закони наук природничих" [6, с. 4].

На думку дослідника, видатні особи були виразниками суспільних потреб. "Дійсно великі люди, – писав М. М. Бережков, – добре виражають свій час і свою націю... у думці, у мистецтві, у практичній діяльності – все те, що сам народ напівсвідомо вгадує або

намагається виразити" [4, спр. 296, арк. 8–9]. Таким чином, історична особа могла суттєво змінювати суспільні відносини, якщо ці зміни не відповідали характеру історичного процесу.

Отже, аналіз переважно архівних джерел дозволив з'ясувати зміст, форми, особливості викладацької роботи М. М. Бережкова. Ніжинський професор вимагав від молоді дотримання навчальної дисципліни та загальноприйнятих правил поведінки, більше уваги приділяючи здібним до науки студентам.

Учений відповідально ставився до лекційної роботи, про що свідчить обсяг підготовчих матеріалів та наявність різних варіантів програм та текстів лекцій. Професор виступав за науковість лекцій, водночас їх доступність для студентів.

Лекторська практика М. М. Бережкова мала яскраво виражену історіографічну та джерелознавчу складову. Практично в усіх своїх лекціях професор у більшій чи меншій мірі звертав увагу слухачів на джерела та історіографію питання. Окрім ознайомлення студентів з науковою літературою та джерелами, викладач великого значення надавав вивченню, засвоєнню студентською молоддю методики роботи з історичними джерелами.

Низку неопублікованих лекційних курсів та щоденники М. М. Бережкова, на наш погляд, потрібно видати з відповідними коментарями.

Література

1. Острянюк А. М. Бережков: штрихи до біографії / А. М. Острянюк // Література та культура Полісся. – 2009. – Вип. 48. – С. 196–201.
2. Острянюк А. М. Михайло Миколайович Бережков (1850–1932) / А. М. Острянюк // Ніжинська старовина. Ніжинознавчі студії № 3: Історико-культурологічний збірник. – 2007. – Вип. 3 (6). – С. 83–95.
3. Шипко Л. Джерелознавчі студії Михайла Миколайовича Бережкова (1850–1932) / Л. Шипко // Архівознавство. Археографія. Джерелознавство. – 2009. – Вип. 9. – С. 173–194.
4. Інститут рукопису Національної бібліотеки ім. В. І. Вернадського НАН України. – Ф. XXIII.
5. Сторожев В. Бережков Михаил Николаевич / В. Сторожев // Критико-биограф. словарь русских писателей и ученых: О начала русской образованности до наших дней / С. А. Венгеров. – СПб., 1892. – Т. 3. – С. 58.
6. Бережков М. Н. Об истории как народном самосознании / М. Н. Бережков // Известия историко-филологического института кн. Безбородько в Нежине. – 1884. Т. 8. – 1884. – С. 1–12.